

ՓԵՐԻԱ ԳԱԻԱՌԸ

(ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ)

ԼԵՒՈՆ Գ. ՄԻՆԱՍԵԱՆ

1. ՎԱՅՐՆ ՈՒ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՐՔԸ

Փերիան, որ պարսկերէնով կոչուած է Ֆերէյտան, Սպահանի նահանգի (կամ Օսթան Դահի) մի գաւառն է: Գտնուած է Սպահան քաղաքի արեւմտեան կողմում՝ 150 քիլոմետր հեռաւորութեան վերայ: Վարչականօրէն կապուած է Սպահանին, իսկ իր գաւառական կենտրոնը Դարան քաղաքատիպ աւանն է:

Ազգային-կրօնական գծով կապուած է Նոր Զուղային եւ մաս է կազմում Իրանա-Հնդկաստանի Հայոց Թեմին:

Գաւառն ունի բարձր դիրք եւ շրջապատուած է լեռներով. գտնուած է մի ընդարձակ դաշտի մէջ, մեծ թուով ձոր ու հովիտներով, որոնց միջով հոսում են գետ ու գետակներ՝ սառնորակ աղբիւրներով:

Փերիա գաւառն ունի շուրջ 300-ի հասնող մեծ ու փոքր գիւղեր, որոնց մէջ խառը կամ առանձին բնակուած են հայեր, պարսիկներ, թրքո-թաթարներ, վրացիներ (խլամացած), լոռեր, եւ այլըն:

Գաւառի սահմաններն են՝ արեւելքից Քեարուանդ գաւառը, արեւմուտքից՝ Բուրուարի (Բորբորուդ) գաւառը, հարաւից՝ Չարմահալը կամ Բախտիարի լեռնաշղթան, իսկ հիւսիսից՝ Գուլփէլքանն ու Խոնսարը:

Փերիան լինելով լեռնոտ մի բարձրաւանդակ՝ ձմեռը լինում է ձիւնոտ եւ ցուրտ, իսկ ամառը՝ զով:

Յուրան ու ձմեռն սկսուած են Նոյեմբերից եւ երբեմն տեւում մինչեւ Ապրիլ ամիսը: Բարձր լեռների վրայ ձիւնը որոշ մասերում մնում է մինչեւ Յունիս-Յուլիս ամիսները, իսկ որոշ տեղերում՝ դեռ աւելին:

Փերիալի կլիմայի համար ասուած է, որ պաղ է բոլոր այն ամիսներին, որոնց մէջ Ր տաուը կայ, այսինքն՝ Յունուարից Ապրիլ եւ Մեպտեմբերից Դեկտեմբեր ամիսներին: Այդ ամիսներին քարի վրայ չի լինել նստելը, պաղութեան պատճառով, որ շուտով կը հիւանդացնի: Իսկ տաք է այն ամիսներին, որոնք Ր տաուը չունեն, ինչպէս Մայիսից Օգոստոս, եւ շատ ճիշդ է այս բնորոշումը:

Լեռներից յայտնի են Դայանի, Խոչքարու, Ագատի եւ մի քանի այլ փոքր ու մեծ լեռներ, որոնք ձգւում են զանազան ուղղութեամբ: Այս լեռներից սկիզբ են առնում մեծ թուով սառնորակ աղբիւրներ, որոնք յետոյ միանալով դառնում են գետակներ ու գետեր: Սրանցից ամենամեծը Զայանդերուզ գետն է, որ Բուհրանդից ու Փերիալից սկիզբ առնելով գնում-անցնում է Սպահան քաղաքի միջով եւ հասնում մինչեւ Գաւխունի:

Փերիան քաղաքականօրէն բաժանում է վեց գաւառակի կամ շրջանի, որոնք են՝ Վարզաղը, Զադեգանը, Գորջին, Քեարշամբուն, Զնարուզը եւ Մուգուին: Ներկայիս հայկական գիւղեր կան Վարզաղում՝ չորս, Գորջիում՝ երկու, իսկ Զադեգանի շրջանում մէկ: Գաւառն իր ամբողջութեամբ եւս բաժանում է երկու մասի՝ Վերին Փերիա եւ Ներքին Փերիա:

2. ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Փերիայում ապրող ժողովրդի մի մասը, ինչպէս Ֆարսերն ու լոսերը, բնիկներ են, իսկ միւս մասը՝ ինչպէս հայերը, վրացիներն ու թրքո-թաթարները՝ եկուորներ:

Թրքո-թաթարների բնակութիւն հաստատելու թուականները մեզ համար որոշ չէ, թէեւ կարծիքներ կան թէ Շահ Աբբասը հայերի ու վրացիների հետ նրանց եւս գաղթեցրել է Արեւմտեան Հայաստանից ու Ատրպատականից. բայց, ըստ որոշ տուեալների, նրանց մի մասը դրանից առաջ եւս բնակութիւն հաստատած է եղել գաւառում:

Հայերի ու վրացիների Փերիայում բնակուելը կապւում է իրանա-տաճկական պատերազմների հետ, որոնց ընթացքում, 17-րդ դարի սկիզբներին, տեղի է ունեցել Շահ Աբբասի ձեռքով եւ բռնի գաղթեցման միջոցով:

Ինչպէս Պարսկաստանի հիւսիսային շրջանի նախկին Փարահ-բադի շրջանի ու Մազանդարանի հայերը՝ այնպէս էլ Սպահան-Նոր Զուղայի եւ Փերիա ու Զարմահայ գաւառների հայերը բերուել ու գաղթեցուել են Արեւմտեան ու Արեւելեան Հայաստանի զանազան շրջաններից, որոնք, քաղաքներից բացի, բնակութիւն

են հաստատել նաեւ Լնջան, Ալինջան, Քեարուանդ, Չարմահալ, Փերիա եւ այլ գաւառներում:

Ներկայիս այդ գաւառներից միայն Փերիալում կան մի քանի հայաբնակ գիւղեր. միւս գաւառներից ոմանք շատ վաղուց, իսկ Չարմահալն ու Քեարուանդն էլ մի քանի տասնամեակ առաջուանից՝ 1946 թուի ներգաղթից եւ դրանից լետոյ իսպառ դատարկուելի են հայ բնակչութիւնից:

Հայերը Փերիալում հաստատուելով հիմնել են մի քանի տասնեակի հասնող գիւղեր, որոնք ժամանակի ընթացքում կրել են մեծ փոփոխութիւններ: Ոմանք աւերուել ու դատարկուել են, իսկ ոմանք լետոյ հիմնուել եւ այդպիսով երեք եւ կէսից աւելի դարերի ընթացքում նոր անուններ են աւելացել:

Առաջին շրջանի հիմնուած գիւղերն եղել են 25 հատ, ըստ հետեւեալ անունների.

1. Աղգօլ	14. Մէլդանակ
2. Աղչա	15. Մեւրստան
3. Բերկրի	16. Մուքէլի գիւղ
4. Բերկէր	17. Միլակերտ
5. Բոլորան	18. Մուղան
6. Թալբուլաղ	19. Նամակերտ (Դարբնի Գիւղ)
7. Թանգհալուալի	20. Շահրուլաղ (Շահրուա, հին)
8. Իսկանդարիա	21. Շուրիշկան
9. Խնկերանա (Մանգիրբարան)	22. Սկեանդարի
10. Խոյզան (Վերին)	23. Մնկերտ (հին)
11. Խոյզան (Ներքին)	24. Տաշքչան
12. Խունգ	25. Փունստան
13. ՀազարՉրիբ	

Այս գիւղերի մի մասը ժամանակի ընթացքում աւերուել եւ դրանց փոխարէն նոր գիւղեր են հիմնուել, այնպէս որ 1940-ական թուերին Փերիան ունէր 24 հայաբնակ գիւղ հետեւեալ անուններով. -

1. Ադիզան	13. Ղարղուն
2. Ազնաուլ	14. Մազրարաղ (Ներքին Խոյզան)
3. Բժկերտ	15. Միլակերտ
4. Բոլորան	16. Մուղան
5. Դաջան	17. Նամակերտ
6. Դրախտակ	18. Շահրուլաղ (նոր)

7. Խոյզան (Վերին)	19. Շուրիշկան
8. Խոջիղալա	20. Զիզան
9. Խունգ	21. Սանգիբարան
10. Հադան	22. Սելբարդի (Արթունարադ)
11. Հազարջրիբ	23. Մնկերտ (նոր)
12. Ղալամեկիք	24. Մուարան

Վերոյիշեալ գիւղերից ութը 1946 թուին ամբողջովին եւ մի քանի այլ գիւղերից մի քանի տասնեակ տներով ներգաղթեցին Հայրենիք:

Ներգաղթած գիւղերն են.

1. Աշիզան	5. Խոջիղալա
2. Ազնաուուլ	6. Մազրարադ
3. Բժկերտ	7. Մուդան
4. Դաջան	8. Սելբարդի

Ներգաղթից լետոյ եւս՝ մի քանի այլ գիւղեր, Հայաստան եւ Իւրանի քաղաքները գնալու պատճառով, դատարկուել են Հայ բնակիչներից: Այդ գիւղերն են.

1. Դրախտակ	6. Շահբուլաղ
2. Խունգ	7. Շուրիշկան
3. Հադան	8. Զիզան
4. Հազարջրիբ	9. Սանգիբարան
5. Միլակերտ	

Ներկայիս Փերիայում կան միայն եօթը Հայաբնակ գիւղ, որոնցից Բոլորանը զուտ Հայաբնակ է, իսկ միւսները խառը բնակչութիւն ունեն: Այս գիւղերում բնակւում են 8-10, մինչեւ 30-40 տուն Հայ ընտանիքներ, բոլորը միասին շուրջ մէկ Հազար շունչով. այդ գիւղերն են.

1. Խոյզան	5. Նամակերտ
2. Բոլորան	6. Մնկերտ
3. Ղալամեկիք	7. Մուարան
4. Ղարդուն	

Այս գիւղերից միայն Բոլորանն ու Խոյզանն են, որ ունեն շուրջ 40-50 տուն բնակչութիւն, միւսները 8-20 տունից աւելի չեն:

Թէ անցած շուրջ չորս հարիւր տարուայ ընթացքում ի՞նչ է անցել-դարձել այս գիւղերի գլխով՝ շատ դժուար է տալ այս կարճ տողերի մէջ, բայց, այդուհանդերձ, մի երկու օրինակներով կ'աշխատենք տալ այն վիճակը, ինչ որ նրանց դարաւոր կեանքում տե-

դի է ունեցել:

Ապրուստի բազմապիսի դժուարութիւններէ հետ անպակաս են եղել նաեւ հալ բնակչութեան կրօնական հալածանքն ու բռնի ուժի գործադրումը, գիւղերի կողոպուտն ու թալանը, եւ այլ կարգի բռնութիւններն ու չարչարանքները:

Այս բռնութիւններին չդիմանալով էր որ վրացիները կրօնափոխ դարձան եւ այսօր իրենց կրօնի հետ ձեռքից տուել են նաեւ իրենց լեզուն, եւ չնայած որ իրենց ունեցած մէկ տասնեակից աւելի գիւղերով դեռ կան՝ բայց դադարել են այլեւս վրացական ազգ ներկայացնելուց:

Ստորեւ որպէս օրինակ բերենք մի երկու դէպք:

1620 թուին, հալերի Փերիայում հաստատուելուց հազիւ մէկ եւ կէս տասնամեակ լետու, Շահ Աբբասը, որ սովորութիւն ունէր դերվիշի շորերով ծպտուած շրջել ժողովրդի մէջ նրա վիճակին մօտից ծանօթանալու համար, գնում-հասնում է մինչեւ Փերիայի Նամակերտ կամ Դարբնի գիւղը, որ Սպահանից դէպի Փերիա դրնալու ճանապարհի առաջին հալիական գիւղն է:

Արքան հալերի որպիսութիւնից ծանօթութիւն ձեռք բերելու դիտաւորութեամբ մօտենում է մի հալ կնոջ եւ նրանից հաւ է ուզում գնել:

Այդ ընթացքում հաւի գնի վրայ սակարկելով, ասում է.

--Եթէ սիրում ես թագաւորին, հաւդ աւելի արժան գնով հաշուիր:

Պառաւը դժգոհած պատասխանում է.

--Թագաւորից մենք ի՞նչ բարիք ենք տեսել, որ նրա սիրուի համար հաւս պակաս արժէքով տամ քեզ:

Աւելի շատ բան իմանալու համար արքան ասում է.

--Էլ ի՞նչ պէտք է անէր Շահը, ձեզ բերել եւ այսպիսի լաւ երկրում բնակեցրել է, ամէն նեղութիւնից ապահովացրել է, եւ սիրով ու քաղցրութեամբ էլ վարում է ձեզ հետ:

Կինը սրտնեղած ու նեղացած պատասխանում է.

--Երանի թէ Շահը չբերէր մեզ. մեզ մեր երկրից հանելով դարձրել է թափառական, զրկել է մեզ մեր հայրական ժառանգութիւնից եւ բերել է այս օտար երկրում բնակեցրել է որպէս պանդուխտ:

Արքան կնոջ տուած սուր պատասխաններից ներքուստ գնալով աւելի է բորբոքում ու անհանգստանում. հենց այդ ժամանակ գալիս է այդտեղից անցնելու գիւղի քահանան՝ Տէր Աւետիսը. Շահը տեսնելով նրան, իր մօտ է կանչում եւ հարցնում է.

--Ո՞վ եւ ինչարա՞ր ես դու:

--Հալ եմ եւ այս գիւղի քահանան,-- պատասխանում է Տէր Աւետիսը:

--Արի պարսկացի՞ր,-- առաջարկում է Շահը:

--Ես Հասարակ եւ անարգ մարդ եմ, մանաւանդ՝ արդէն ծերացած, ուստի եւ խլամական օրէնքի արարողութիւնները չեմ կարող ըստ հարկին կատարել:

Շահը, որ արդէն խիստ բորբոքուած էր, քահանայի մերժումն եւս լսելով խիստ բարկանում է եւ իր ընկերակցից առնելով դերվիշական կացնիկը՝ խփում եւ պատում է քահանայի դուռը եւ գետին տապալում:

Հենց այդ վայրկեանին վրայ է հասնում նաեւ Արքայի հետեւորդներից մի խումբ, որին Շահը հրամայում է գետին ընկած եւ ուշաթափուած քահանային անմիջապէս թլփատել եւ պարսկացնել, որը գործադրում է անմիջապէս:

Ահա, այսպիսով սկսում են Փերիայի, Բուրուարիի եւ միւս հայաբնակ գաւառների կրօնափոխութեան հայածանքները, որ տեւում են մի քանի տարի՝ մինչեւ որ բազմաթիւ խնդրանքներից, նուէրներից ու կաշառներից լետու հազիւ յաջողում է ետ ստանալ եկեղեցիներից բռնագրաւուած աղօթագրքերը, Աւետարանները եւ սուրբ սպասները: Այս դէպքերն ունենում են նաեւ մարդկային գոհեր, որոնց մի պերճախօս ապացուցը Փերիայի Ներքին Խոյզան գիւղի տանուտէր Գրիգորի նահատակութիւնն է, որի գերեզմանը, որպէս ուխտատեղի, այժմ եւս գտնւում է Խոյզան գիւղի արեւելեան կողմում, մի բլուրի վրայ եւ յայտնի է «Լուսհանգիստ» անունով¹:

1785 թուին, Մահամադ Խանը, Սպահանից Թեհրան գնալու ժամանակ, անցել է Փերիա գաւառով, ուստի իր զօրքի պարէնը ձեռք բերելու համար, խիստ նեղութիւն է պատճառել խեղճ գիւղացիներին, արածացնելով նրանց ցանքսերը, թալանելով նրանց պաշարն ու վառելիքը եւ տասնեակ անձեր եւս սպանելով ու վիրաւորելով:

Սպանուածներից երկու հոգին եղել են քահանաներ, որոնցից մէկը Բոլորանից Տէր Մովսէս եւ միւսը Խոյզան գիւղից Տէր Բարսեղ անուններով:

Հալ գիւղերը շրջապատուած լինելով լոռ եւ խառը խլամ իշխողներով՝ յաճախ են ենթարկուել նրանց թալան ու կողոպուտին: Հալ երկրագործը իր դաշտային աշխատանքները կատարել է միշտ վախի, երկիւղի եւ անապահովութեան մէջ: Այդ կողոպուտիչներից

յալտնի է եղել Խոջա Շոքրոլյան, որ 1909 թուի Ապրիլի 9-ին յարձակուելով Սանգիբարան գիւղի վրայ, թալանի է տուել ամբողջ գիւղը, բռնել հինգ հոգու եւ հինգին էլ սպանել:

Հազարչրիբ գիւղում, 1640-ական թուերին, կառուցուել է մի վանք Սբ. Աստուածածին անունով, որի միաբաններից մէկի՝ Յովհանն վարդապետի մատնութիւնների հետեւանքով Նոր Զուղայի եւ գաւառների եկեղեցիները մտել են տուրքի տակ, որի վճարումը տեւել է շուրջ կէս դար՝ մինչեւ 1730-ական թուերը: Այս հարկի վճարումը մեծ վնաս ու նեղութիւն է պատճառել հայ ժողովրդին:

Հայերը նման նեղութիւններ ու վնասներ կրել են նաեւ աֆղանների տիրապետութեան ժամանակ, ինչպէս եւ այլ առիթներով ու դէպքերում, միշտ ապրելով վախի ու երկիւղի մէջ:

Պէտք է ասել, որ այս բոլոր ժամանակներում հայ գիւղացիները ձեռնծալ չեն նստել, այլ ըստ պահանջի եւ հնարաւորութեան, զանազան միջոցներով, անգամ գէնքի ուժով ու ինքնապաշտպանութեան միջոցներով, դիմադրել են այդ վտանգներին եւ յաճախ էլ լաղթող են հանդիսացել՝ վանելով իրենցից չարիքները:

Որպէս քաջութեան օրինակ Նամակերտի համար ասուած է «Մարդը Նամագերդ», այսինքն՝ եթէ քաջ ու անվեհեր մարդ եւ ուզում տեսնել՝ գնա Նամակերտ գիւղը, եւ իրապէս այս գիւղը շատ քիչ անգամ է պարտուել իր վրայ յարձակուող թալանչի ուժերի դիմաց եւ միշտ լաղթող է դուրս եկել, անգամ օգնութեան է հասել այլ հայ եւ պարսիկ գիւղացիներին:

Նոյնը պէտք է ասել նաեւ Խոյզանի (Վերին) համար, որն իրեն շատ անգամ է պաշտպանել լոռ ու խաների յարձակումներից: Սանգիբարան գիւղի 1909 թուի թալանն ու սպանութիւններն եւս՝ որոշ վախկոտ տարրերի վերջին պահուն գիւղը լքելու հետեւանքով են տեղի ունեցել, եթէ ոչ՝ գիւղացիները շատ լաւ ձեռով են կարողացել պաշտպանուել ու դիմադրել յարձակուող թշնամուն:

Նման դէպքերի թիւը շատ է գաւառում եւ ամէն մի գիւղ իր առանձին պատմութիւնն ունի, եւ անդրադառնալ այդ բոլորին՝ հնարաւոր չէ այս կարճ տողերի մէջ:

Ասինք միայն որ այս նեղութիւններն ու դժուարութիւնները շարունակուել են մինչեւ սոյն դարի առաջին քառորդը, որից լետոյ ստեղծուել են համեմատաբար աւելի լաւ ու խաղաղ պայմաններ, եւ գնալով վերացուել են թալանն ու կողոպուտը, եւ հայ ժողովուրդն էլ կարողացել է խաղաղօրէն լծուել իր երկրագործական ու շինարարական աշխատանքներին:

Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմից լետոյ, երբ 1946 թը-

ւին սկսուեց հայերի ներգաղթը դէպի հայրենիք՝ Փերիայից ութը հայաբնակ գիւղ ամբողջութեամբ, եւ մի քանի գիւղերից որոշ ընտանիքներ, ներգաղթեցին Հայաստան: Գաւառում եղած միւս 16 գիւղերից ինն գիւղն եւս լեռագայ տարիներին, 1970-1975-ական թուերին, կամ ներգաղթեցին հայրենիք կամ էլ գնացին բնակուելու Իրանի քաղաքներում, լատկապէս Սպահան-Նոր Զուղայում կամ Թեհրանում, որոնց տեղ եկան բնակուելու պարսիկ հայրենակիցներ:

Այժմ միայն եօթը հայաբնակ գիւղ կալ Փերիայում, ինչպէս որ լիշուեց նախապէս:

3. ԿՐՕՆԱ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՑԻՆ ԿԵԱՆՔ

ա-Եկեղեցի եւ դպրոց

Հայ ժողովուրդը Փերիայում հաստատուելուն պէս իւրաքանչիւր գիւղ կառուցել է իր եկեղեցին. այդ գիւղերից Խոյզանն ու Նամակերտը ունեցել են իւրաքանչիւրը երեք եկեղեցի, որոնցից առաջինում կանգուն են երեքն եւս:

Լքուած կամ աւերուած գիւղերի եկեղեցիներն եւս կամ աւերուել եւ կամ մզկիթի են վերածուել: Ներկայիս եօթը գիւղերում կան ինն եկեղեցի:

Փերիայում թէեւ կանոնաւոր դպրոցի գոյութիւնը սկսուել է 19-րդ դարի կէսերից՝ բայց դրանից առաջ եւս, եկեղեցիների կառուցումների հետ՝ եկեղեցիների բակերում կամ քահանաների տըներում եղել են կրօնական դասաւանդութիւններ եւ ժամերգութեան ուսուցումներ:

Գաւառում առաջին պաշտօնական դպրոցը բացուել է Նամակերտ գիւղում 1850-ական թուականներին: Իսկ դպրոցական առանձին շէնքերը առաջին անգամ կառուցուել են Նամակերտում՝ 1904-ին, Բոլորանում՝ 1908-ին, իսկ Սանգիբարանում՝ 1928 թըւականին:

Յետագայում առանձին դպրոցներ են կառուցուել նաեւ Խոյզան, Հադան, Սուարան, Մնկերտ եւ մի շարք այլ գիւղերում, իսկ մի մաս գիւղերում եւս դասաւանդութիւնները տեղի են ունեցել եկեղեցիների շրջափակում կառուցուած դպրոցներում կամ տներում:

Այս դպրոցները, մինչեւ 1940-կան թուերը, բոլորն էլ եղել են ազգային: Այդ օրերում պետականացուել են միայն Բոլորանի, Նամակերտի եւ Սանգիբարանի դպրոցները, իսկ լեռագայում՝ 1970-ական թուերին, բոլոր գիւղերի դպրոցները: Այդ դպրոցներից

լրիւ տարրական բաժինն են ունեցել միայն Բոլորան, Խոյզան, Նամակերտ եւ Սանգիբարան գիւղերինը, իսկ միւսներն եղել են հազիւ 3-4 դասեայ: Վերջին տարիներում մեծ գիւղերում բացուեցին նաեւ ուղեցուցի դասարաններ:

Հայկական գիւղերի դպրոցներում պետական ծրագրի հետ դասաւանդուել է նաեւ հայոց լեզուն. ներկայիս հայ աշակերտների պակասի պատճառով, կամ աւելի ճիշդը՝ չլինելու հետեւանքով, հայ ուսուցիչներ ունեն միայն Բոլորան եւ Խոյզան գիւղերի դպրոցները՝ մէկական հոգի:

Այս դպրոցներին անցեալում իր լայն օժանդակութիւն է բերել նաեւ Փերիոյ Կրթասիրաց Միութիւնը, անգամ մի քանի տարի ունենալով շրջանային տեսուչ: Այժմ եւս, ըստ հնարաւորին, իր նպաստն է բերում չքաւոր աշակերտներին եւ հայ ուսուցիչներին:

Բ-Մշակույթ եւ քաճահիւսութիւն

Փերիայի գիւղացին շատ քիչ ժամանակ է ունեցել մշակութային աշխատանքներով զբաղուելու, բայց այդուհանդերձ, բոլորովին էլ գուրկ չի եղել:

Դեռ վաղ ժամանակներից, գիւղերում եղել են գուսան-երգիչներ կամ աշուղներ, որոնք չոնգուրն առած, շրջել են գիւղից-գիւղ եւ բանաւոր ձեւով տարածել ու զարգացրել են հայ երգն ու բանահիւսութիւնը:

Աշուղներից ոմանք իրենք եւս յօրինել են երգեր եւ հարսանիքներում ու հանդէսներում երգել ու պատմել են ժողովրդական էպոսին մաս կազմող պատմուածքներ:

Այս աշուղների կեանքն ու գործունէութեան մասին ժամանակին գրի են առել եւ առանձին գրքեր են տպագրել Արամ Երեմեանն² ու Լեւոն Մինասեանը, ինչպէս եւ անդրադարձել մամուլով այլ բանասէրներ:

Գաւառում լայտնի է եղել պատմագիր Տէր Ստեփանոսը կամ Ստեփանոս Երէցը, որը յօրինել է մեծ թուով բանաստեղծութիւններ, հանելուկներ եւ այլն, ինչպէս եւ գրի է առել գաւառային եւ Նոր Զուղայի վերաբերող աւելի քան մէկդարեայ պատմութիւնը՝ սկսեալ 1665-ական թուերից մինչեւ 1790-ական թուերը:

Դպրոցներին կից կազմակերպուել են նաեւ ներկայացումներ, ամանորեան եւ այլ հանդէսներ եւ տօնակատարուել վարդանանց Փառասօնը, Ապրիլեան Եղեռնի Յիշատակի Օրը, եւ այլն:

Փերիայում գոյութեան են կոչուել նաեւ մի քանի միութիւններ, որոնք մշակութային որոշ աշխատանք են տարել գաւառում. դրանց միջից հիմնաւորն ու կարեւորն եղել են Փերիոյ Կրթասի-

բաց Միութեան մասնաճիւղերը Խոյզան, Բոլորան, Նամակերտ, Ղարղուն եւ այլ գիւղերում: Այս միութիւնը թէեւ հիմնուել է Նոր Զուղայում 1928 թուին՝ բայց իր գործունէութեան գլխաւոր դաշտն եղել է Փերիան, որտեղ եւ ժամանակ առ ժամանակ ունեցել է մասնաճիւղեր, ինչպէս եւ իր յատուկ ներկայացուցիչը գաւառում եւ, ինչպէս ասուեց, մի քանի տարի եւս իր շարունակական տարեկան նըպաստներից բացի, իր միջոցով են բացուել հայկական դպրոցները, եւ մի տեսչի միջոցով վերահսկել դպրոցական աշխատանքներին:

Մի քանի գիւղերում հիմնուել են նաեւ գրադարաններ, որոնցից յայտնի են եղել Նամակերտի «Յովնանեան», Սանգիբարանի «Պօղոս Անդրէասեան» եւ Խոյզանի «Արովեան» գրադարանները: Գրադարան են ունեցել նաեւ Բոլորան, Ղարղուն, Հադան, Միլակերտ եւ մի քանի այլ գիւղեր:

Ներկայիս միայն Խոյզանն ունի գրադարան, որի գրքերի մեծ մասը մի քանի տարիներ առաջ նուէր տրուեցին Թեհրանի «Միփան» Միութեանը, եւ կրկին որոշ թուով գրքեր հաւաքուեցին:

Փերիայի երգիչների ստեղծագործութիւններից առաջին անգամ 1923 թուին տպագրուել է Մարգար Գոգանու մի փոքրիկ գրքուկը Երգեր խորագրով: Դրանից առաջ եւ յետոյ Փերիայի մասին առանձին հատորներով տպագրուել են հետեւեալ գրքերը. -

- Ա. Երեմեան, Սպահանի Փերիա Գաւառը, Նոր Զուղա, 1919
- Լ. Գ. Մինասեան, Պատմագիր Ստեփանոս Երէց, Թեհրան, 1956
- " , Փերիայի Հայ Աշուղները, Թեհրան, 1964
- " , Երգասաց Տէր Կարապետ, Թեհրան, 1967
- " , Պատմութիւն Փերիայի Հայերի, Անթիլիաս, 1971
- " , Աշուղ Մարգար, (Օհան Օղլի), Թեհրան, 1972
- " , Պատմութիւն Փերիոյ Հայ Հիւանդանոցի, Նոր Զուղա, 1975
- " , Համառօտ Պատմութիւն Փերիոյ Կրթասիրաց Միութեան, Նոր Զուղա, 1978

Բացի սրանցից՝ կան նաեւ մի երկու այլ փոքր գրքուկներ եւ մեծ թուով յօդուածներ հայ պարբերական մամուլի էջերում, որոնք վերաբերում են հայ գիւղացու առօրեայ հոգերին, նրա նիստ ու կացին, դպրոցներին, առողջապահութեան, հանդէս-ներկայացումներին, եւ այլն:

գ- Կենցաղ եւ գրադուժ

Փերիան լինելով մի երկրագործական շրջան՝ հետեւաբար ժո-

ղավրդի գլխաւոր գրաղումն եղել է հողագործութիւնը, որի հետ նաեւ դրան կապուող գանազան աշխատանքներ, ինչպէս՝ այգեգործութիւնը, խաշնարածութիւնը եւ տարբեր արհեստներ:

Իւրաքանչիւր հալ գիւղացի ունեցել է իրեն պատկանող բնակարանը, որ սովորաբար բաղկացած է երեք մասից: Առաջին մասը բնակելի տներն ու շէնքերն են, ապրելու սենեակները. երկրորդ մասը՝ գանազան շտեմարաններն ու պահեստատները, թէ՛ որպէս մարան եւ թէ՛ ալ երկրագործական իրերի եւ ցորեն ու հացահատիկներ պահելու տեղ. իսկ երրորդը՝ գոմերն ու յարդանոց-վառելիքանոցները:

Գիւղական տների կառուցումները եղել են շատ պարզ եւ նախնական ձեւի, ցեխեայ պատերով եւ փայտեայ առաստաղներով: Միայն վերջին տասնամեակներում որոշ տներ կառուցուել են աղիւսով եւ ծածկուել երկաթով, նման՝ քաղաքների տներին:

Տները սովորաբար միայրակ են, բայց կան եւ երկյարկ տներ: Վերի յարկերը սովորաբար յատկացւում են նստելուն կամ յարդանոցների:

Իւրաքանչիւր տուն ունի իր թոնրատունը հաց թխելու համար, իսկ ձմրան եղանակներին միւս սենեակների թոնիրներն եւս վառում են եւ վրան թոնրաթոռ (թուրսի³) դնում, սենեակները տաքացնելու եւ տակին նստելու եւ քնելու համար:

Գիւղացիների հագուստները, տղամարդկանցը միայն, շատ նրամանութիւն ունեն պարսիկ գիւղացիների հագուստներին: Հագնում են կապա կամ արխալուղ եւ լայն անդրավարտիք (թումրան⁴), իսկ գլխներին դնում թաղիքեայ գլխարկ: Վերջին տասնամեակներում սրանք եւս ենթարկուել են փոփոխութեան: Կապա-արխալուղին⁵ փոխարինել է բաճկոնը (քոթ⁶), իսկ լայն անդրավարտիքին՝ տաբատը (շալվար⁷), գլխարկն եւս կրել է տարբեր ձեւեր:

Պէտք է ասել, որ կանանց հագուստը յատուկ է միայն հալ կընոջ, որը կրում է գրեթէ այն ձեւը, ինչպէս որ կանայք իրենց հետ բերել են Հայաստանից՝ շուրջ չորս դար առաջ:

Այդ հագուստներն են միթան կամ չուչիկ, շապիկ, գոգնոց, տակի հագուստներ, իսկ գլխին՝ կօտ եւ լաչիկ եւ բերանին հաշմաղ, իսկ կօշիկի փոխարէն՝ մաշիկ:

Վերջին տասնամեակներում դա եւս կրեց որոշ փոփոխութիւն. կօտն ու լաչիկը բոլորովին վերացուեցին, իսկ ոմանց մօտ էլ սկսուեց գործ ածուել քաղաքացի կնոջ հագուստ՝ շրջագգեստ եւ գլխին թաշկինակ:

Երեխաներն եւս ունեն ինքնուրոյն ձեւի հագուստներ, գրեթէ

կնոջ եւ տղամարդու հագուստի նոյն ձեւերով, միայն մի փոքր տարբերութիւններով:

Կենցաղի, բնակարանի եւ հագուստի մասին աւելի մանրամասնօրէն գրուել է Սպահանի Փերիա Գաւառը եւ Պատմութիւն Փերիայի Հայերի գրքերում, ուստի այստեղ զանց ենք առնում աւելի երկարօրէն խօսել:

Ինչպէս ասուեց՝ Փերիայի ժողովուրդը գիւղերում բնակութիւն հաստատած լինելու հետեւանքով՝ ընդհանրապէս զբաղուել է երկրագործութեամբ: Վարել է ցորեն, գարի, հաճար, եւ այլ հացահատիկներ: Վերջին տասնամեակներում մեծ աշխատանք տարուեց գետնախնձորի մշակման մէջ, որը մեծ շահ ապահովեց գիւղացիութեան:

Մինչեւ մէկ երկու տասնամեակ առաջ գիւղացիների մէջ շատ քիչ կայուածատէրեր կային. որոշ գիւղեր ամբողջութեամբ պատկանում էին որոշ կայուածատէրերի. բայց նախկին պետութեան ժամանակ, կայուածները տասնեւերկու տարուայ հողավարձի վճարումով մնացին հողագործներին, այնպէս որ այժմ ո՛չ միայն Փերիա գաւառում՝ այլեւ ամբողջ Իրանում այլեւս հողագործ ու հողատէր գոյութիւն չունեն:

Գիւղերում երկրագործութեան եւ այլ պէտքերի համար պահուում են խոշոր եւ մանր եղջերաւոր կենդանիներ՝ ինչպէս կովը, ոչխարը, ձին, էջը, գոմէշը, եւ այլն:

Ներկայիս երկրագործական աշխատանքների մեծ մասը կատարում է մեքենայական միջոցներով, այնպէս որ այլեւս արօրին ու գութանին փոխարինել են արակտորն ու քաղելու, կայսելու եւ կամնելու այլ գործիքները:

Հողագործութիւնից բացի՝ գիւղերում կան նաեւ առեւտրականներ, խանութպաններ եւ զանազան արհեստաւորներ, ինչպէս՝ հիւսն, վարսաւիր, ներկարար, կօշկակար, հնակարկատ, եւ այլն: Անցեալում եղել են նաեւ ոսկերիչներ, իսկ որոշ գիւղերում կան նաեւ երկաթագործներ, բրուտներ, եւ այլն:

Մի ժամանակ գաւառում շատ տարածուած էին կապերտագործութիւնն ու գորգագործութիւնը. առաջինը գրեթէ վերացել է այժմ, բայց երկրորդը, լատկապէս պարսիկ գիւղերում, նոյնութեամբ շարունակուում է:

Հայ գիւղացի կանայք, հողագործութեան մէջ կայ ու կուտից եւ եփ ու թուխից բացի, զբաղուել են նաեւ հագուստ կարելով, ձեռագործով ու ճաղագործով, ինչպէս ասուեց՝ նաեւ գորգ ու կապերտ գործելով: Հայ գիւղացու գործած գորգերը, որպէս Արմանի

րաֆ⁸, շատ բարձր արժեքով են գնահատում:

դ- Բժշկութիւն եւ առողջապահութիւն

Փերիայի ժողովուրդը, ընդհանրապէս, մինչեւ սոյն դարի կէսերը՝ 1940-ական թուերը, գրեթէ զուրկ է եղել բժշկից ու առողջապահական միջոցներից եւ շարունակ օգտուել է նախնական բրժշկական միջոցներից ու տնային բժիշկներից:

Թէեւ երբեմն հալ գիւղերի համար, յատկապէս համաճարակների ժամանակ, Նոր Զուղայի Յովսէփ Պողոսիանեան Հիւանդանոցի կողմից բժիշկ եւ դեղորայք են ուղարկուել գաւառ՝ բայց դրանք կրել են լոկ ժամանակաւոր բնոյթ, ուստի ժողովուրդը միշտ եղել է նեղութեան եւ դժուարութեան մէջ, եւ ստիպուած երբեմն էլ, ըստ հնարաւորին, ծանր հիւանդներին քաղաք է փոխադրել:

Փերիայի հայերը, յատկապէս քաղաքաբնակները, շարունակ մտածել են գաւառում մի հիւանդանոց հիմնել, բայց միշտ էլ մտածումը մնացել է չիրականացած, մինչեւ որ 1941 թուին, մի խումբ Զուղայաբնակ գաւառացիներ ի մի գալով, հիմնում են Փերիոյ Հայոց Հիւանդանոցի Միութիւնը եւ յաջորդ տարին էլ՝ 1942 թուին, Նամակերտ գիւղում կառուցում հիւանդանոցի մի քարաշէն եւ պատուարեր շէնք:

Այս հիւանդանոցը նախախնամական դեր է կատարել Փերիայում եւ, աւելի քան երեսուն տարի, իր լաւագոյնն է արել հալ եւ պարսիկ ժողովուրդների առողջապահական ու բժշկական խընդրում, մինչեւ որ պետական միջոցների ընդարձակման եւ հալ ժողովրդի նուազման բերումով, ստիպուած փակուել է հիւանդանոցը՝ իր տեղը գիջելով կառավարական հիւանդանոցներին. նրա շէնքն այժմ Նոր Զուղայի ազգային մարմինների կողմից օգտագործւում է որպէս ամառանոց եւ Ազգային դպրոցների աշակերտութեան եւ մշակութային միութիւնների բանակումների վայր:

4. ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Այս կարճ տողերով աշխատեցինք տալ Փերիա գաւառի հայութեան մասին որոշ տեղեկութիւններ, որոնք լրիւ ու ամբողջական չեն կարող լինել: Թուսալի է, որ այս համառօտն եւս որոշ գաղափար կը տալ գաւառի շուրջ չորսդարեայ դժուարին ու նեղութիւններով լի կեանքի մասին, երբ նրանք՝ հայերը իրենց օրապահիկն ու ապրուստը մեծ ճիգերով ձեռք բերելու հետ՝ աշխատել են նաեւ պահել իրենց կրօնն ու լեզուն եւ ազգային նկարագիրը ու մնացել են հալ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Այս դէպքի մասին անլի մանրամասնօրէն տես՝ Լ. Գ. Մինասեան, *Պատմութիւն Փերիոյ Հայերի*, Աճթիլիաս, 1971, էջ 36-44:
2. Տես՝ Արամ Երեմեան, "Իրանահայ Աշուղներ", *Պայքար Տարեգիրք*, հտ. ԺԺ. (1942-1960), Պոսթոն, 1960, էջ 212-215. Երեմեան ունի հրատարակուած երեք հատորներ *Պարսկահայ Աշուղներ* ընհանուր խորագիրով, որոնք տպուել են 1920, 1921 եւ 1925 թուականներին յաջորդաբար, իսկ 1920-ին հրատարակել է *Աշուղ Հարթում Օղլին*:
3. Զուրսի՝ արաբերէնից փոխառեալ բառ՝ *քըրսի* հնչումով. բառացի կը նշանակէ աթոռ, գահ:
4. *Թումբան*՝ արաբերէնից փոխառեալ բառ՝ *թուման*, որ աղաւաղուել է պարսկի բերանում: Պարսկերէնի մէջ կը նշանակէ բիր, վարտիք, տարատ:
5. *Կապա-արխայուղ*՝ արաբերէնից եւ թուրքերէնից փոխառեալ բառեր: *Կապա*՝ *աւալ* եւ *արխայուղ*՝ քրդեայ կամ այծի մագից հիւստած թիկնոց:
6. *Քոթ*՝ անգլերէնից փոխառեալ բառ՝ coat-վերարկու:
7. *Շալվար*՝ անգրավարտիք, լայն փոթուներով եւ ոտքերի վարի մասը նեղ տարատ:
8. *Արմանի բաժ*՝ հայի գործ:

Լ. Մ.

THE DISTRICT OF BERIA (A SHORT SURVEY)

(SUMMARY)

LEVON K. MINASSIAN

Peria, one of the districts of the Persian province of Isfahan (New Julfa), is under the religious and national jurisdiction of the Irano-Indian Diocese of the Armenian Apostolic Church. It came into being after the Turco-Persian wars of the first decade of the XVII century, when the Persian Emperor, Shah Abbas, drove hundreds of thousands of Armenians from their homeland in Western Armenia and forced them to settle on the vacant and neglected plains and mountainous regions of north-western Persia, adjacent to the Ottoman Empire.

The author of the article gives a short survey of the geographic and climatic conditions of the region, then he shows how the various Armenian villages were founded, their subsequent social and religious development, and their suffering under Persian rule during approximately the last three centuries.